

ՊՐՈՖ.-ԴՈԿՏ. Ա. Գ. ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ

ՖՐԻԿԻ «ԴԻՎԱՆ»Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՌԹԻՎ

ՏԻՐԱՅՐ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, («ՖՐԻԿ, ԴԻՎԱՆ»)

(Աշխատություն՝ պատկված Ռուսական Գիտությունների ակադեմիայի կողմից)
Հրատարակություն Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միության Մեկնոյան
հիմնադրամի

§ 1. «Ֆրիկի Դիվան»ը — էջմիածնի միաբանության անդամ Տիրայր արքեպիսկոպոս Մելիք-Մուշկամբարյանի (Տեր-Հովհաննիսյանի) տասնյակ տարիների տեղաշարժ աշխատանքի արդյունքն է։ Փաստորեն առաջին անգամն է, որ լույս է տեսնում միջնադարյան մեր սկանալիտ տաղերգուի՝ Ֆրիկի ամբողջական ստեղծագործությունը՝ բնագրով, գիտական համեմատություններով և ընդարձակ ծանոթագրություններով, եթե չհաշվենք պրոֆ. Մ. Մկրյանի և Ն. Թորոսյանի 1941 թվականին հրատարակած «Ֆրիկի բանաստեղծություններ»ի ժողովածուն, որի հիմքը նույնպես Տիրայր արքեպիսկոպոսի ներկա աշխատության սևագիր օրինակն է հանդիսացել։

Տիրայր արքեպիսկոպոսի շնորհակալ այս գործը արժանավայել կարող են զնահատել միայն նրանք, ովքեր ծանոթ են գիտական-համեմատական տեքստեր կազմելու հոգեմաշ աշխատանքի հետ և ովքեր գիտեն՝ թե որքան աչքի լույս պիտի թափել մեր խոնացած ձեռագրերի վրա՝ նման մի գործ ստեղծելու համար։

Ֆրիկի տաղերը հավաքելու ուղղությամբ Տիրայր արքեպիսկոպոսի կատարած պրոպագանդաներն ու որոնումները երկար տարիների պատմություն ունեն։ Նա այդ աշխատանքը սկսել է 1907 թվականից. Ֆրիկի ստեղծ

ագործության մեզ հասած փշրանքները հավաքելու համար հրատարակիչը պտտել է աշխարհի բոլոր ծայրերը, եղել է գրեթե բոլոր խոշոր մատենադարաններում, հավաքել է Ֆրիկի տաղերը, համեմատել, ուսումնասիրել և պատրաստել հրատարակության։ Աշխատանքն ավարտել է 1912 թվականին և ներկայացրել Ռուսական Կոյսերական գիտությունների ակադեմիային՝ տպագրության խնդրանքով։ Ակադեմիայի գիտական խորհուրդը այդ աշխատությունն ընդունել է բարձր գնահատականով և իր վրա վերցրել հրատարակության ողջ ծախսերը։ Տպագրությունն սկսվել է, սակայն Համաշխարհային առաջին պատերազմի ծանր օրերին՝ ընդհատվել և մնացել անավարտ վիճակում։ Այնուհետև տպագրության համար պատրաստ Ֆրիկի «Դիվան»ը սպասել է ևս 35 տարի, մինչև որ 1952 թվականին լույս է ընծայվել Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միության կողմից։

Որպես հայ մատենագրությամբ զբաղվող մասնագետ, չենք կարող վշտով շարժանագրել, որ Ֆրիկի «Դիվան»ի հրատարակության տարիների այս քաջքշուկը խոսում է մի ցավալի երևույթի մասին — որ Մայր Հայրենիքից հեռու, պետական հովանավորությունից զուրկ Սփյուռքի մեր հայագետները նախանձելի վիճակում չեն, որ արտառահամանի մեր

որոշ համայնքներում դեռ հասարակական կարծիք չի ստեղծվել այն մասին, որ մեր անցյալի մշակույթի ուսումնասիրումն ու պատվության սեփականություն դարձնելը—առանձին հայագետների պատվի գործը չէ՝ միայն, այլ մեր ժողովրդի պատվի գործն էրնդհանրապես, ուստի և հայագիտական նման աշխատությունների հրատարակման համար հարկավոր է ցուցաբերել սրտացավ վերաբերմունք:

Տիրայր արքեպիսկոպոսի Ֆրիկի «Դիվան»ը կազմված է երեք մասից՝ ա) Քննական ուսումնասիրություն (էջ 1—238), բ) Տաղերի գիտական-համեմատական տեքստը (էջ 243—500) և գ) Հավելված-ծանոթագրություններ (էջ 503—621): Վերջում ունի բառարան, անունների ցանկ (էջ 624—715) և նկարներ: Ամբողջ «Դիվան»ը բաղկացած է 756 մեծադիր էջերից:

Մենք նպատակ չունենք այժմ գրախոսել Տիրայր արքեպիսկոպոսի աշխատությունը: Այս շնորհակալ գործի նկատմամբ մեր վերաբերմունքը լիովին դրական է: Մեր ցանկությունն է կանգ առնել Ֆրիկի անձնավորությունը և նրա ստեղծագործության հետ կապված վիճելի մի քանի հարցերի վրա, և մեր ձեռքի տակ եղած նյութերի հիման վրա փորձել որոշ լրացումներ և ճշտումներ անել:

§ 2. Էջմիածնի նախկին Մատենադարանում Ֆրիկի տաղեր պարունակող ձեռագրերից հրատարակչին հայտնի են եղել միայն երեք ձեռագիր, որոնց տարբերակները և օգտագործել է «Դիվան»ում: Այդ ձեռագրերը հետևյալներն են. № 238 (որ ներկայումս ունի Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի 7707 համարը), № 281 (որ ներկայումս ունի 3081 համարը) և № 679 (որ ներկայումս ունի 3595 համարը):

Տիրայր արքեպիսկոպոսի էջմիածնի մատենադարանում աշխատած ժամանակ, ինչպես երևում է, գոյություն չի ունեցել ձեռագրաց թեմատիկ ցուցակ, և նա հնարավորություն չի ունեցել ծանոթանալու Ֆրիկի տաղերը պարունակող կարևոր ձեռագրերի հետ: Նա ի վիճակի չի եղել ծանոթանալու նմանապես Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանում կենտրոնացված մյուս ձեռագրական ժողովածուների հետ, ուր կան Ֆրիկի տաղերի որոշ ընդօրինակություններ:

Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի թեմատիկ ցուցակում, Ֆրիկի անունով, այժմ գրառված են ո՛չ թե երեք, այլ քառասուն ընդօրինակություն, որոնց համառոտ բիբլիոգրաֆիան բերում ենք մեր հոդվածի հավելվածում: Անշուշտ, եթե Տիրայր արքեպիսկոպոսը ի վիճակի գտնվեր օգտվե-

լու սովետական մեր մատենադարանի ընդօրինակություններից, Ֆրիկի տաղերի հրատարակությունն անհամեմատ ավելի անթերի կլիներ:

§ 3. Ֆրիկի «Դիվան»ի մեջ մտել են տաղերգուին վերագրվող հիսունմեկ տաղերը, ինչպես և նրա ստեղծագործության հետ կապված, բայց նրան չպատկանող ինը այլ տաղեր ևս: Ցավալի է, որ Ֆրիկի տաղաշարից դուրս է մնացել «Կամիմ [ընդ ձեզ] բան մի խօսել» տաղը¹: Այս տաղը բերում ենք մեր հոդվածի հավելվածում:

§ 4. Տիրայր արքեպիսկոպոսը Ֆրիկի «Դիվան»ի մեջ զետեղել է ընդարձակ ուսումնասիրություն՝ նվիրված Ֆրիկի անձնավորությանն ու նրա ստեղծագործությանը: Նրա արժարժած հարցերից ուշադրության արժանի է Ֆրիկ անվան պարզաբանությունը—ի՞նչ անուն է այդ: Իր ուսումնասիրության մեջ Տիրայր արքեպիսկոպոսը բերում է հայագիտության մեջ հայտնված բոլոր վարկածները, ինչպես և իր անձնական ենթադրությունները և եզրակացնում, որ Ֆրիկ անունը տաղերգուի իսկական անունը չէ, այլ՝ գրական:

Տիրայր արքեպիսկոպոսի բերած կարծիքներից մեկը ամենից հավանականը—«Փրոֆիկ», «Փըրֆոֆիկ», պատող, թափառող իմաստ տվող բացատրությունն է թվում:

«Ֆրիկ»ը որպես «թափառական» իմաստ տվող մակդիր գործածած ունենք մեր մատենագրության մեջ, և հրատարակիչը մեջ է բերում այն. «Վորն որ կարդայ՝ թող յիշադճատախու Գրէ Աւոն: Զէս տողեր մրտոնց, Շէնրբց Օսմանի «Ֆոիկ Խազար» (Ֆրիկի «Դիվան», էջ 94), այսինքն՝ տողերը գրեց թափառական Ղազարը:

Ի դեպ, «Փոֆիկ» բառը «թափառական» իմաստով մտել է հանգուցյալ պրոֆ. Ս. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարան»ում. «Ֆոիկ,— կարդում ենք այնտեղ,— ճռալով պտույտ եկող, հոլ» (Դ հատոր, էջ 629):

Ֆրիկ անունով անձնավորություն, 1517 թվականից հիշված է Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի № 1047 ձեռագրի հիշատակարանում: Հակոբ գրիչը խնդրում է հիշել ձեռագրի պատվիրատու մահտեսի Սահակին, որ «ստացաւ զսա ի հալալ [ը]ռզակէ... յիշատակ իւրն և ծնաւայցն իւրոց Ֆրիկն, և կողակիցն, և քուրոշն...» (թ. 234ա):

§ 5. Տիրայր արքեպիսկոպոսն իր ուսումնասիրության մեջ մի շարք փաստերի հիման

— 1. Ֆրիկի այս տաղը հրատարակել է Ա. Մնացականյանը Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի «Տեղեկագրեր» 1946 թ. № 2—3-ում, էջ 79—84:

վրա ապացուցում է, որ Ֆրիկը աշխարհական անձնավորություն է եղել: Նրա հիմնական կռվանն այս հարցում վեներտիկի Մխիթարյանների մատենադարանի № 1330 ձեռագրի պարունակած «Խմ սիրտ, վատի՛ն մի՛ լսե՛ր» տաղի խորագիրն է հանդիսանում, որը, ըստ հրատարակչի տեղեկության, գրված է կարմրադեղով և հագիվ կարդացվում է. «Այլ տաղ վասն բարեգործութեան մարդկան ի Ֆրիկէ աշխարհականէ ասացեալ»: Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի № 7707 ձեռագրում ընդօրինակված՝ «Է՛ անաւրէն և անառակ երիտասարդ» տաղի խորագրում Ֆրիկը նույնպէս հիշված է որպէս աշխարհական՝ «Ֆրիկ ճարտար աշխարհականէ» (թ. 272 ա): Այս վերնագիրը նույնպէս գալիս է հաստատելու Ֆրիկի աշխարհական լինելու փաստը:

Անշուշտ չափազանցություն է բանասերներից ոմանց հայտնած կարծիքն այն մասին, որ իբր Ֆրիկը «կապածանքի է ենթարկում «Աստվածաշնչում» նկարագրված աշխարհի և մարդկանց արարչագործությունը», «Ֆրիկը չի հավատում Ադամ-Սվայի լեզենդին» և այլն: Այդ սխալը ժամանակին մատնացույց է արել պրոֆ. Մ. Աբեղյանը (տե՛ս «Հայոց հին գրականության պատմություն», 2-րդ գիրք, էջ 268):— Ֆրիկին ամբիստ համարելը, ինչ խոսք, որ անհեթեթություն է:

§ 6. Տիրայր արքեպիսկոպոսը ենթադրում է, որ Հ. Ալիշանի ձեռագրերից հավաքած տեղեկություն մեջ՝ Ֆրիկն էր «որդի Թագվոշին, եղբորորդի Դոգունային», երգել է «ի վերայ իւր մեղացն որ ի վախ բանասիրաց» (տե՛ս «Յուշիկը Հայրենեաց», էջ 125): Թագվոշը պիտի եղած լինի Ղարաբաղում ընդհանրացած Թագուշ անունը, իսկ Թագուշը եղել է Ֆրիկի ո՛չ թե հայրը, այլ մայրը: Հրատարակչի այս ենթադրությունը հիմնավորված չէ: Եթե ճիշտ է Հ. Ալիշանի բերած տեղեկությունը Ֆրիկի մասին, ապա այնտեղ Թագվոշը հիշված է որպէս Ֆրիկի հայրը և ոչ մայրը. «Ֆրիկն էր որդի Թագվոշին»:

Բերված Թագվոշ անունը, իհարկե, անսովոր է, այդպիսի անուն չգիտեմ նույնպէս պրոֆ. Հ. Աճառյանի անձնանունների բառարանը: Մեր կարծիքով, «Թագվոշ» անունը աղավաղումը պիտի լինի «Թագվոր» անվան, իսկ Թագվոր անունով մի քանի այլ մարդիկ հիշված են պրոֆ. Հ. Աճառյանի Անձնանունների բառարանում (տե՛ս «Հայոց անձնանունների բառարան», հատոր Բ, էջ 243—244):

§ 7. Համոզեցուցիչ է հրատարակչի եզրակացությունը Ֆրիկի խեղճ, թափառական վի-

ճակի մասին: Հայտնի է, որ Ֆրիկի ողջ ունեցվածքը ավար էին վերցրել մոնղոլները: Այդ մասին տաղերգուն իր «Հանց մեծամեծ խորհուրդ արի...» տաղի մեջ հետևյալն է ակնարկում.

«Զինչ Տէրն երես՝ հերիք չածի, ա՛յլ մեծութեան սիրտ ունէի,
Ժողովեցի շատ մի բարի՝ ըռզակ արի
զինք թաթարի...»:

(Դիվան, տաղ Ը, տող 9—10):

Ավելին. բանաստեղծը հարկի դիմաց գրավ է դրել իր որդուն և պարտքի տակ է ընկել: Այդ մասին նա իր մի տաղում դառնացած դանգատվում է.

«Ո՛չ տուն, ո՛չ տեղ ունիմ, կու խոցիմ ի
յանհաւատունն,
Կասեն, թէ խումէ գինի, որ լինիս դու
մի պահ ի քուն,

Ուսկայ ի պարտուց յահուն, կու դողամ
զինչ ունն ի քամուն,

Դըրի գիմ որդին գըրաւ, ուստի ճուղալ
զընալում,

Միթէ Թագաւորն երկնից՝ նա բեռ է գիմ
որդին ի տուն»:

(Դիվան, տաղ ԺԷ, տող 6—10):

Շատ ծանր է անցել Ֆրիկի ծերության շրջանը. նա կորցրել է իր բոլոր հարստատներին, զրկվել իր տուն ու տեղից և թափառական կյանք վարել.

«Զի գիտեմ թո՛ւր մեռանիմ, ո՛չ զոր
ունիմ, որ թաղէ գիս,

Ո՛չ ունիմ տեղ հանգստեան, ո՛չ
խնդացել եմ յիմ որդիս,

Ո՛չ եղբայր, ո՛ւ ո՛չ զոր ունիմ, որ աւաղէ,
ափսոսայ գիս,

Ո՛չ ծըլիմ, ո՛չ բուսանիմ, զերդ զաղբնձած
սերմ եմ գերիս...»:

(Դիվան, տաղ Դ, տող 9—12):

Զարմանալի չէ, որ այս վիճակում նա հուսահատության մեջ է ընկնում և դառնացած նշում.

«Ես ան հաւերուն էի, որ գետինըն կուտ
չուտէի,

Թըռչէի, երկնաւքն անցնէի, թէ սիրուն՝
ակնատ չընկնէի,

Ակնատն ի ծովուն կըղզին լարած էր ո՛ւ ես
չգիտէի,

Ամէն հաւ ոտօքն փնկեր, ես ոտաւքս ու
թեւ անկի»:

(Դիվան, տաղ ԽԳ, տող 23—26):

Հրատարակչի բերած փաստերը այս ամենի մասին ճիշտ են: Մենք չենք ուզում միայն համաձայնվել հրատարակչի հետ Ֆրիկի ծննդավայրի հարցում: Մեր կարծիքով, Ֆրիկը ո՛չ թե Արեւելյան Հայաստանից է, այլ Արեւմտյան: Ֆրիկի դարաբաղցի լինելու մասին արդեն խոսք լինել չի կարող: Ըստ ո՛րում, «Բանասիրաց վանքը», որի հետ, ըստ

տեղեկությունների, կապված է եղել Ֆրիկը, չպիտի անվիճելի համարել Գլաձորի դպրոցը. «Բանասիրաց» են կոչվել նաև Կիլիկիայի խորին Անապատը և գրչության մի քանի այլ դպրոցներ:

§ 8. Մեր կարծիքով, ճիշտ չէ հրատարակելի «մասա» բառին տված բացատրությունը: Նա «մասա» բառը համարելով «մասասչի» բառին, գտնում է, որ առաջինը նշանակում է «հայ», իսկ երկրորդը՝ «ոչ հայ» (1) (Դիվան, էջ 102): Տիրայր արքեպիսկոպոսն իր կալմած «Դիվան»ի բառարանում բացատրել է. «Մասաս—պայմանական խոսք կամ գաղտնի լեզվի արտահայտություն, որ նշանակում է ՀԱՅ, ազգակից, արյունակից, ցեղակից» (էջ 662): «Մասասչի» — ծածկալեզու բառ, որ նշանակում է ոչ-ՀԱՅ, օտար, թշնամի» (էջ 663):

Մեզ թվում է, որ «մասաս» բառին տրված այս բացատրությունը ճիշտ չէ: Մեր կարծիքով այս բառը պարսկերեն ماس (մոսաս) բառն է, որ նշանակում է գործ, ձեռնարկ, նպատակադրում: Ֆրիկն այստեղ ուզում է ասել՝ «Օրերս անցան իմ ձեռնարկների, գործերի, իմ երազանքի հետ միասին»:

Ինչ վերաբերում է «մասասչի» բառին, ապա այդ ունի «գործակալ» իմաստը, հավանական է մոնղոլական հարկեր հավաքող գործակալ: Մասաս—գործ, մասասչի—գործակալ (ինչպես՝ «բաղ»—«բաղմանչի», «գուրան»—«գուրանչի» և այլն): Այս իմաստով է գործածված «մասասչի» բառը Ֆրիկի «Վասն Արղուն դանին և Բուղային» տաղի մեջ.

«Գեմ չի մընաց լեռներ ու դաշտ»,

Որ մասասչիքն չկոխեցին»:

(Դիվան, տաղ ԼԵ, տող 67—68):

Այսինքն՝

Զմնաց այլևս լեռ ու դաշտ,

Որ [մոնղոլ] գործակալները ոտք չդնեին:

Կամ՝

«Ապա դաշս այլ կամիմ ասել,

Զինչ մասասչիքն գործեցին»:

(Դիվան, տաղ ԼԵ, տող 114—115):

Այսինքն՝

«Ցանկանում եմ այն էլ պատմել,

Բե ինչ արացին [մոնղոլ] գործակալները»:

§ 9. Ֆրիկի վերև բերված տաղում հիշված «մասաս» բառը, մեր կարծիքով, ո՛չ մի կապ չունի Ֆրիկին վերագրվող «Յիշէ զբանն Անտարաքին» տաղի տնագլուխ տառերից կազմվող «Յովասափ մազազ»ի հետ: Ժամանակին իրավացի է եղել Նորայր Բյուզանդացին, որ այդ տաղը համարել է Հովասափ Սեբաստացուն և նախագլուխացրել է հրատարակչին՝ չմտցնելու այն Ֆրիկի «Դիվան»ի մեջ: Ավելորդ չենք համարում նշել, որ այդ

տաղը Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի № 2672 ձեռագրում (որն ընդօրինակված է 1607 թվականին) հիշված է Հովասափ Սեբաստացու անունով՝ «Պաղատանք ապաշխարութեան Սեբաստացի Յովասափին»:

§ 10. Դժվարանում ենք համաձայնել «Դիվան»ի հրատարակչի հետ՝ Ֆրիկի «Դիվան»ի ԻԴ տաղի մեջ հիշված Հարգա անվան տված բացատրության հարցում: Նա այդ անունը համարում է Կիլիկիայի Հարգա քաղաքի անունը (նորագույն Հաջըն) և այդ անվան հիշատակության հիման վրա փորձում է ապացուցել, որ Ֆրիկը լինելով Արևելյան Հայաստանից, մշտապես չի մնացել այնտեղ, այլ տարագրվելով եկել է Կիլիկիա և շատ տարիներ ապրել Հարգա քաղաքում (Դիվան, էջ 224):

Այդ նույն տեսակետը պաշտպանել են նաև պրոֆ. Մ. Մկրչյանը՝ Ֆրիկի «Բանաստեղծություններ»ի առաջարանում (էջ 11) և բանասեր Ա. Ղանալանյանը՝ իր «Ֆրիկի կյանքն ու ստեղծագործությունները» հոդվածում: Վերջինս այդ մասին գրում է. «Ֆրիկը բավական երկար ապրել է Կիլիկիայի պատմական Հարգա (այժմյան Հաջըն) քաղաքում, որի մասին իմանում ենք նրա «Յաղագս փռշիմանութեան» տաղից (տե՛ս «Ֆրիկ, ժողովածու», Երևան, 1937 թ., էջ 99): Միայն պրոֆ. Մ. Արեղյանն է, որ կասկածելի է նկատել այդ անվան բացատրությունը. «Հարգա անունը փորձել են նույնացնել Կիլիկիայի «Հարգա» տեղանվան հետ,—գրել է նա,— բայց այդ դեռ կարելի չէ հաստատ համարել: Սակայն պրոֆ. Մ. Արեղյանը այդ անվան հիման վրա մի այլ տեսակետ է զարգացրել. ճիշտ համարելով այդ բառի «Հարգա» փոփոխակը, այն համարում է Աղձնիքի նշանավոր կենտրոն Հազրան (տե՛ս Մ. Արեղյան, «Հայոց հին դրականության պատմություն», Երևան, 1946 թ., էջ 251):

Ֆրիկի մոտ այդ անունը գործ էածվել նրա հետևյալ պարբերության մեջ.

«Շատ մի դատեցայ, եղբար, ի Հարգայ
ես շատ մի տարի,

Ասցի թ' իմ ջանալս առնեմ մեծութիւն՝
առանց հրամանի»:

(Դիվան, տաղ ԻԴ, տող 9—10):

Եթե ճիշտ է, որ Ֆրիկը թափառականի ցուպ վեցրած եկել էր Հարգա քաղաքը, և եկել է «կորած որդին որոնելու», այն դեպքում անիմաստ է դառնում Ֆրիկի «ջանալս առնեմ մեծութիւն» արտահայտությունը, քանի որ թափառական Ֆրիկը Հարգա քաղաքում հազիվ թե ձգտեր մեծություն:

Մեր կարծիքով, «Հարգա» բառին տված այս բացատրությունը բացահայտ թլուրի-

մացութեան արդյունք է: Այդ բառի ճիշտ ձևն է ո՛չ թե Հարգա, այլ հարգա, որը տալիս են Օքսֆորդի համալսարանի, Բոդլյան դրատան F. 16 Arm. Ms. և Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանի օր. 2622 Յրիկի ձեռագրերը՝ «Շատ մի դատեցայ, եղբարք, ի հարգայ ես շատ մի տարի»: «Հարգա» բառը հատուկ անուն չէ, այլ՝ հասարակ, փոխառված պարսկերենից և ունի «ունայն», «ապարդյուն» իմաստը: Պրոֆ. Բ. Միլլերի «Պարսկերեն—ռուսերեն» բառարանում այդ բառը թարգմանված է «*جَهْ hāpze] тщетный, напрасный, пустой» (տե՛ս Բ. В. Миллер, «Персидско-русский словарь», Москва, 1953 г., стр. 592): Վերև բերված տողերում Յրիկը պարզապես ուզում է ասել, որ «Ես շատ տարիներ, եղբայր, ապարդյուն աշխատեցի, իզուր աշխատեցի», և ո՛չ թե «Հարգա քաղաքում աշխատեցի»:

Այս բառին տված նոր բացատրությամբ մենք չենք ցանկանում ընդհանրապես մերժել Յրիկի Կիլիկյան Հայաստանում գտնվելու փաստը, սակայն գտնում ենք, որ Յրիկի Հարգա քաղաքում գտնվելու փաստը անհիմն է:

§ 11. Տիրայր արքեպիսկոպոսն իր ուսումնասիրության մեջ այն կարծիքն է հայտնում, որ Յրիկը գրել-կարդալ չի իմացել: «Թեքու (ժամանակակիցների մեջ) կային և այնպիսիները, — գրում է նա, — որոնք անձնապես ճանաչելով Յրիկին և շատ լավ իմանալով նրա անուսումն լինելն ու գրակարգաց իսկ շլիները (ընդգծումը մերն է:— Ա. Ա.), կասկածանքով էին վերաբերվում նորա բնական քանքարի արդյունք քնարի առատ և առատաբան արտագրություններին...» (Դիվան, էջ 18):

Բանասերներից ոմանք կրկնել են այս կարծիքը: Յրիկին համարել են անուս, անկիրթ: Ստացվում է, որ միջին դարերում սոցիալական մոտիվներով գրող մենք միայն մի տաղերգու ենք ունեցել, այն էլ անգրագետ: Այս տեսակետի հետ չի կարելի համաձայնվել ո՛չ այն պատճառով, որ այն սովոր է ձգում անցյալի մեր զարգացած մշակույթի վրա, այլ որ փաստական տեսակետից ճիշտ չէ: Այս սխալին ժամանակին շատ իրավացի անդրադարձել է հանգուցյալ պրոֆ. Մ. Արեղյանը:— Յրիկի ծանոթ լինելը Աստվածաշնչին և նրանից հետոն մեղքերում ենք անելը, նրա տաղերի մեջ մշակված արվեստը և այլն— միանգամայն հակառակն են ապացուցում: Յրիկը ո՛չ միայն գրագետ, այլ իր ժամանակի ամենազարգացած, կարգացած մարդկանցից մեկն է եղել, այնքան զարգացած, որ ըմբռնել է ժամանակի սոցիալական հակադրությունները և կարողացել է այն արտահայտել իր տաղերում:

Յրիկն անգրագետ համարող բանասերները, սովորաբար, մատնացույց են անում բանաստեղծի հետևյալ խոսքերը.

«Յրիկն ի՛նչ հող է կամ մոխիր, որ հանց գոհար բան շար է նա,

Ո՛չ ծառայել վարդապետի, ո՛չ կարգացել արիկ մի նա,

Ո՛չ ի հօր է առել միրաթ, այլ յԱստուծոյ տուած նորա.

Նա ե՛րբ կար է հանց բան ասել, ով որ կարդայ արհն է ղնա»:

(Դիվան, տաղ է, տող 69—72):

Բայց այստեղ Յրիկի խոսքը վերաբերում է ո՛չ թե կրթության չունենալուն, այլ ուսուցչի և հոր մոտ սխատեմատիկ կրթություն չստանալուն: Սակայն ինքնակրթությամբ Յրիկը կարող էր շատ մեծ արդյունքների հասնել: Բացի այդ, Յրիկի այս տողերում մենք նկատում ենք համեստության հետ և որոշ հեղնանք՝ ուղղված գրչության դարոցներում սովորած «գիտուն»ների այն հերյուրանքին՝ թե Յրիկը «ի՛նչպես կարող է այնպիսի լավ բաներ գրել», որ նրանք հավանեն: Ասում ենք՝ հեղնանք, որովհետև Յրիկը ծանոթ էր ժամանակակից հայ տաղերգության հետ, և լավ գիտեր, որ իր ստեղծագործությունը անհամեմատ ավելի բարձր է եղածներից, ավելի է սիրված ժողովրդից, քան պաշտոնական անարյուն տաղերգությունը:

Պիտի նկատի ունենալ նաև, որ արտահայտության այդ ոճը միջնադարյան մեր գրիչների սովորական ոճն է եղել: «Յիշեսցիք և գիտ՝ տգետս, ծոյլս, յոյլս...», — կարգում ենք ձեռագրերի հիշատակարաններում: Նայելով հազարավոր էջերից բաղկացած ձեռագրին, արտագրության գրագիտությանը, ո՛չ որ կարող է ասել, որ հիշատակագիր գրիչը, իրոք, ծուլ է եղել կամ անգրագետ: Հակառակը, ձեռագրին նայելով մարդ զարմանում է գրչի աշխատասիրության և վարժ գրագիտության վրա: Տարօրինակ ոչինչ չկա. այն ժամանակվա արտահայտության ոճն այդ է եղել: Յրիկն էլ իր ժամանակի մարդն է:

§ 12. Տիրայր արքեպիսկոպոսը Յրիկի «Գանգատ»ը, որ նրա ստեղծագործության դուրս գործոցն է նկատվում, Յրիկինը չի համարում, այլ՝ ոմն Բարսեղի: Այդ մասին նա աներկբա գրում է. «Յրիկին վերագրված «Գանգատ»ը, «Բան փիճման ընդ ամենագորին Աստուծոյ» վերտառությամբ տաղը, մեր կարծիքով, Յրիկինը չէ, ինչպես համոզուկ պնդվում է ամենքի կողմից և ամեն պատեհությամբ: Ավելին ես. «Գանգատ»ի հեղինակի անունը ես, բարեբախտաբար, ժամանակը պահել է մեզ համար: Այդ երգի հեղինակը հայտնի է թե ով է— Բարսեղ ոմն իմաստուն» (Դիվան, էջ 108):

Աշխատելով ապացուցել «Գանգատ»ի Ֆրիկի ստեղծագործությունը չլինելը, նա մատնացույց է անում հետևյալ փաստերը:

ա) Ֆրիկը սովորություն ունի իր տաղերում հիշատակել իր անունը, իսկ «Գանգատ»ում այդպիսի հիշատակություն չկա:

բ) «Գանգատ»ը Ֆրիկինը լինել չի կարող, քանի որ նրա երկու ընդօրինակությունների խորագրում հեղինակ է հիշված Բարսեղը:

գ) Նույն ընդօրինակությունների տեքստում ևս Բարսեղը հիշվում է որպես «Գանգատ»ի հեղինակ:

դ) Եվ, վերջապես, «Գանգատ»ը, որոշ ձևադրերում, վերնագրված է «Գանգատ. բան ի Ֆրիկ գրեցին»: Այս վերնագրից հրատարակիչը եղբակացնում է, որ ընդօրինակողը այդ տեքստը համարել է ո՛չ թե Ֆրիկինը, այլ վերցված մի ձևագրից, որը Ֆրիկի տաղերի ժողովածուն է, իսկ այդ ժողովածուում ընդօրինակվել կարող էին ո՛չ միայն Ֆրիկի, այլ ուրիշ հեղինակների գործեր ևս:

Տիրալը արքեպիսկոպոսի բերած փաստարկները, մեր կարծիքով, հիմնավոր չեն:

Նախ՝ «Գանգատ»ը, ժողովրդի մեջ, ժամանակի մտավորական առաջադեմ շրջաններում տարածված և գնահատված մի երկ է եղել, այն խմբագրվել և մշակվել է մի քանի անգամ: Համենայն դեպս, նրա մշակող հեղինակներից երեքը, անուններով, մեզ հայտնի են՝ Ֆրիկը, Բարսեղը և Հովհաննես Սարկավազը: Եթե մենք նկատի չունենանք այս երեք հեղինակների յուրաքանչյուրի խառնվածքը, նրանց սիրած թեման, արտահայտվելու արվեստը և այլն, այն դեպքում մենք կդժվարանանք ճիշտ որոշել նրա հեղինակը: Ձևական մոտեցման դեպքում մենք ավելի հիմք ունենք «Գանգատ»ը վերագրելու Հովհաննես Սարկավազին, քան թե մյուս երկու հեղինակներին: Չէ՞ որ Հովհաննես Սարկավազն ավելի վաղ է ապրել, քան Ֆրիկը և Բարսեղը (Հովհաննես Սարկավազի մահվան տարին (1129), հավանական է, Ֆրիկը դեռ չէր ծնված): Չէ՞ որ «Գանգատ»ի ձևագրերից մեկը շատ պարզ վերնագրված է. «Գանգատ առ Քրիստոս յաղագս տարբեք վիճակաց մեծատանն և աղֆառ Սարկավազ դապետի ասացեալ» (Դիվան, էջ 541): Սակայն մենք գտնում ենք, որ «Գանգատ»ը Հովհաննեսի ստեղծագործությունը չէ, որովհետև նրա լեզուն, ոճը, շարադրության եղանակը, բանաստեղծության ձևը միանգամայն այլ են: Անշուշտ թյուրիմացությունը տեղի է ունեցել հետևյալ ձևով— Հովհաննես անունով մեկը յուրովի մշակել է «Գանգատ»ի տեքստը և իր անունը դրել նրա վրա, իսկ նրա արտագրող գրիչներից մեկը, ցանկանալով ճշտել Հովհաննեսի ո՛վ լինելը,

սխալմամբ դրել է Սարկավազի մականունը և քաղաքացիությունը տվել իր սխալին:

Մեր կարծիքով, նույնը պիտի պատահած լինի և Բարսեղի հետ: Բոլոր դեպքերում, մենք Բարսեղին համարում ենք «Գանգատ»ի մշակող հեղինակներից մեկը: Հավանական է թյուրիմացությունը ստեղծվել է հետևյալ ձևով— Բարսեղը «Գանգատ»ի իր մշակած տեքստում մտցրել է և իր անունը այն ձևով, ինչ ձևով հասել է մեզ.

«Ա՛մ, ցոյց թէ ո՞րմէ պիտանի,
Որ Բարսեղս այլ գիտուն լինի...»:

(Դիվան, Հավելվածի տաղ 2, տող 59—60):

Իսկ ընդօրինակող գրիչը կարդալով այս անունը, անհրաժեշտ է համարել տաղի վերնագրում ևս դնել հեղինակի անունը՝ «Բարսեղի ոմն մառդոս» կամ «Բարսղի ոմն զիւնակաւնի» ձևով: (Անվիճելի է, որ վերնագրի Բարսեղ անվան դնողը գրիչն է):

Հայկական ՍՍՏՌ Պետական մատենադարանում մենք ունենք «Բանք ի Ֆրիկ գրեցին» խորագիրն ունեցող մի ձևագրի փոքրիկ փափոխակը, որ խախտում է Տիրալը արքեպիսկոպոսի վերև բերված կովաններից մյուսը ևս:— Հայկական ՍՍՏՌ Պետական մատենադարանի № 7703 ձևագրում Ֆրիկի «Գանգատ»ը վերնագրված է՝ «Բանք ի Ֆրիկ գրեցին», որից պարզ երևում է, որ ընդօրինակողն ուղեցել է ստել ո՛չ թե Ֆրիկի տաղերը պարունակող ձևագրից՝ «ի Ֆրիկ գրոյն», այլ Ֆրիկի ստեղծագործություններից՝ «ի Ֆրիկ գրոցն»:

§ 13. Ո՛վ է Ֆրիկի «Գանգատ»ի Հայկական ՍՍՏՌ Պետական մատենադարանի № 3595 ձևագրի տեքստը մշակող Բարսեղը: Մեզ հավանական է թվում, որ նա լինի Կիլիկիայի երրորդ կոչվող անապատի գրիչ Բարսեղ քահանան, որի ընդօրինակած մի ձևագրից, իր չափածո գեղեցիկ հիշատակարանով, մեզ է հասել և այժմ Հայկական ՍՍՏՌ Պետական մատենադարանի սեփականությունն է կազմում (գրանցված է № 1418-ի տակ, ունի 1298 թվականի գրչություն):

Չափածո այդ հիշատակարանը, իր տեսակով, բացառիկ մի ստեղծագործություն է: Նա մեզ հասած միակ հիշատակարանն է, որի մեջ գրիչը անողորմ և համարձակ քննադատում է իր ժամանակի քաղաքական և եկեղեցական երկու խոշոր պետերին՝ թագավորին և կաթողիկոսին: Նա թագավորին՝ Սմբատին, Հեթումի եղբորը (1296—1298 թ.թ.) համոզում դեպի վտանգվածները, անփութ դեպի երկրի վիճակը, շահավաճառ մի անձ: Հիշատակարանում կարդում ենք.

1. Այս հիշատակարանից փոքրիկ քաղվածքներ մենք հրատարակել ենք մեր «Հայկական պալեոգրաֆիա» աշխատության մեջ (էջ 178—179):

«Այլ և մեղաց մերոց շարի-
 Գոյով արգել յամենայնի:
 Ի գլխոյն սկսեալ լինի,
 Եւ յարքայէն մերոյս ազգի:
 Պատահեալ անձն իմ եղկելի
 Նմա յաւտ արա տէրունի,
 Յայլակերպման աւուրն մեծի,
 Ձանհաստատ վարս նորա տեսի,
 Եւ անդ վայր մի ես ողբացի:
 Զի որ նմա (Թագաւորին:— Ա. Ա.) հոգք
 պիտանի,

Անփոյթ առնէր յամենայնի,
 Եւ որ շէր նմա յարգի,
 Միշտ յայն փութայր զի հպեցի:
 Եկեղեցի հրկէզ լինի,
 Եւ քրիստոնեայ գերի վարի,
 Նա ոչ ցաւ, ոչ հոգ լինի,
 Ո՛չ ի փրկելուն փոյթ ունի:
 Աղքատաց անգութ լինի,
 Վտանգելոց ո՛չ ողորմի,
 Շահավաճառ յաւէտ լինի,
 Եւ ընդ ալլոյ բարիս շարի:
 Է զոր աշաւք իմաւք տեսի,
 Եւ որ զունկամբ ես լսեցի...»:
 Հիշատակագիրը ժամանակակից կաթողի-
 կոսին՝ Գրիգոր Անավարզեցուն (1293—1307
 թ. թ.) համարում է «սուտակասպաս», «հաց-
 կատակ», Թագավորի «կամակատար», իսկ
 կաթողիկոսի «խրային»ներին՝ «լիրք և լկտի»:
 Բերենք այս հատվածը եւս.

«Զի հայրապետն որ յիշեցի,
 Անփոյթ առնէ զեկեղեցի,
 Հաւատոյ խնամ շտանի,
 Ոչ շար կարգաց թե խել պիտի:
 Գայթակղութեան պատճառ լինի,
 Զթագաւորին կամս հաճի,
 Յանդիմանել բնա՛ւ յաւժարի,
 Զի ի փառաց մի՛ զրկեցի:
 Սուտակասպասք գոլ արքայի,
 Եւ հացկատակք յամենայնի,
 Առաջնորդ և վարդապետ՝
 Թագաւորին կամաւք վարի:
 Յանդիմանել ոք յաւժարի,
 Եւ ո՛չ ի յելս բանի հայի:
 Եւ նա նոցին հետեւեցի,
 Որ կարծեցեալ սիւնըն կոչի:
 Հայրապետական գահիս պատուի,
 Եւ այդ հոգոց բնա՛ւ փոյթ շտանի,
 Եւ որ իւրն են ընտանի,

Լիրքք և լկտիք յամենայնի...»:

Հիշատակագիրը միաժամանակ զգուշաց-
 նում է դալիք սերունդին, որ նրանք զգաս-
 տանան և զպահեն նման պետեր.

«Ի բաղմաց սուղ որ յիշեցի,
 Փոքր Վեհիցն աստ գրեցի,
 Բանիս ընթացքն կընթեցի,
 Եւ լուսնեամբ եզր կայցի:
 Զի մի՛ յանբաւըս յառաջի,

Կամ սաստկագի՛նըն յիշեցի.
 Այդ զոր աստ գրեալ լինի.
 Զկնի եկելոցդ խըրատ լինի:
 Զի թե չեաք մեք արժանի՝
 Զէաք հանդիպեալ այսմ արքայի,
 Ոչ փառամոլ առաջնորդի,
 Կամ հացկատակ վարդապետի:
 Այդ ըստ գործոց մերոց շարի՝
 Չհանդիպեցաք արանց բարի,
 Այդ զուր որ գայք ըզմեր կրնի՝
 Կացէք ըզգոյշ ձերում գործի...»:

Հետաքրքիր են նաև հիշատակարանի այն
 մասերը, որոնք վերաբերում են իրեն՝ Բար-
 սեղի անձնավորութեանը: Հիշատակարանից
 երևում է, որ Բարսեղը հայ գրչութեան սի-
 րահար մեկն է.

«Զի հոգովս եմ եղկելի,
 Մարմինս ցաւաւք միշտ վարակի,
 Փափագեմ ամէն տառի՝
 Աղքատութիւնս ոչ հասանի:
 Վերծանութեան հետեւի՝
 Նա՛ գրչութեան սէրն ստիպի,
 Քանքար չգոյր զի վարձէի՝
 Մատամբս քանի՛ ես գրէի...»:

Եվ գրչութեան այդ աշխատանքի ընթաց-
 քում հիշատակագիրը երբեմն հոռետեսու-
 թեան մեջ է ընկել.

«Յայս միջոցին անձն իմ կոծի,
 Եւ վարանի յամենայնի՝
 Թե զի՛նչ աւգուտ ինձ յայս ջանի,
 Թե ընթեռնուլ ինձ ոչ լինի...»:

Սակայն նկատի ունենալով, որ այդ ձե-
 ոագիրը բարի հիշատակ է թողնում դալիք
 սերունդներին, հիշատակագիրն իրեն հուսա-
 րդում է.

«Մի յայս միայն գերոյս թողի,
 Թե եկելոց վայել լինի:
 Զի թե այս ոչ գոյր առաջի,
 Կարծեմ սակաւ գոյր գիր յերկրի,
 Որպէս և ես վարանէի՝
 Աւաղ թե ընդ վայր ջանս լինի:
 Եւ ամենայն որ գայս խորհի,
 Սակաւ տանի հոգք այս գործի,
 Այդ ըստ յուսոյն որ կայ առջի,
 Միշտ յաւժարեալ գիրս որ ստասցի:
 Զի տէրունի բանն լցցի՝

Այլոց վաստակ այլում լինի,
 Եւ արդ ի յայս յուրս յեցեալ՝
 Անձն իմ գերի և եղկելի...»:

Մենք անհրաժեշտ համարեցինք փոքր ինչ
 երկար մեջբերումներ անել Բարսեղ գրչի հի-
 շատակարանից, ցանկանալով մեր բանա-
 սերների ուշադրութեանը հրավիրել մեր այս
 տաղանդավոր հիշատակագրի վրա, որի ա-
 ռաջագրած սոցիալական համարձակ խըն-
 դիրները որոշ կամուրջ են ձգում դեպի Ֆրի-
 կի «Գանգատ»ը:

Մենք չենք պնդում, որ Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի № 1418 ձեռագրի գրիչ Բարսեղը, անվիճելի, Ֆրիկի «Գանդատ»ը մշակող հեղինակն է, բայց անհավանական է, որ չենք տեսնում: Համենայն դեպս, ցանկալի էր, որ Ֆրիկով զբաղվող մեր հայագետները անուշադրությամբ չանցնեն Բարսեղ գրչի կողքով, որպես նրա «Գանդատ»ը մշակողի և նրա հետևողությամբ սոցիալական հակասությունները տեսնողի և քննադատողի:

§ 14. Մանր այս դիտողություններից և լրացումներից հետո, մենք ուզում ենք նորից վերադառնալ Տիրայր արքեպիսկոպոսի Ֆրիկի «Դիվանի» հրատարակության արժեքա-

վորմանը և այդ առթիվ ուզում ենք հիշել մեր հանճարեղ տաղերգուի՝ Ֆրիկի հետևյալ տողերը.

«Զիմ միարս լողնորդ արի, 'ւ ի ծովու վասն ա'յն մարդարտին համար, որ

ծովու յատակըն լինի»:
(Դիվան, տաղ ԻԳ, սող 55—56):

Ֆրիկի «Դիվանի» հրատարակիչը, իր սիրած տաղերգուի օրինակով, մեր մատենագրական ծովի հատակից լույս աշխարհ է հանել հնություն փոշու պատած այդ մարդարտը, և հանել է ո՛չ թե մեկը, այլ տասնյակներ, այդ մարդարտներից նա մի գեղեցիկ շարան է կազմել և նրանով զարգարել միջնադարյան հայ մատենագրությունը:

ՀԱՄԱՌՈՑ ԲԻՐԼԻՈՂՐԱՅԻՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱՆԻ

ՁԵՌԱԳՐԵՐՈՒՄ ԵՂԱԾ ՖՐԻԿԻ ՏԱՂԵՐԻ*

№ 33 (3), թ. 140ր. «Ֆորիկան ասացեալ է ողբ:— Ով որ սիրէ կուք ու կըթխայ...»: Ունի 17-րդ դարի գրչություն: Գրիչն է Հովասափի որդի Հովհաննեսը: (Դիվան, տաղ ԺԲ):

№ 1661 (1981), թ. 109ա—110ա. անխորագիր: «Յառաջն որ յաշխարհս եկի՝ հանց ըստակ ի վինչ հայելի...»: Ընդօրինակել է Պետրոս արեղան 1594 թվականին, հավանական է Թոխատում: (Դիվան, տաղ ԽԶ):

№ 1736 (1766), թ. 2ր, չորս տող միայն. «Յորժամ չարխն ի յետ քակի...»: Ընդօրինակված է 17-րդ դարում: (Դիվան, տաղ ԻԷ):

№ 2127 (2139), թ. 132ա—133ա. «Ողբ վասն անձին և վասն հոգոյ:— Յառաջն որ յաշխարհս եկի...»: Ընդօրինակել է Հովասափի գրիչը 17-րդ դարում: (Դիվան, տաղ ԽԶ):

№ 2236 (2253), թ. 447ր—448ա. «Ողբ ենջելոց ասացեալ է:— Յառաջն որ յաշխարհս եկի...»: Ընդօրինակել է Արքաճամ գրիչը 18-րդ դարում, հավանական է Երուսաղեմում: (Դիվան, տաղ ԽԶ):

№ 2394, թ. 176ա—179ա. «Տաղ վասն Աղամայ:— Կուզե՛ս որ ազիդ կենաս...»: Ընդօրինակված է 17-րդ դարում: (Դիվան, տաղ ԽԳ):

№ 2482, թ. 123ա—124ա. անխորագիր: «Յառաջն որ աշխարհ եկի...»: 16—17-րդ դարի ընդօրինակություն է: (Դիվան, տաղ ԽԶ):

№ 2676, թ. 177ա—178ա. «Վասն բախտին և տալիսին ասացեալ է ի Ֆոկայ...»: Թերի: 18-րդ դարի ընդօրինակություն է: (Դիվան, տաղ ԻԷ):

Նույն ձեռագրում, թ. 178ր—180ա. «Ֆրկան ասացեալ է:— Պատգամն, որ երես Աստուած...»: (Դիվան, տաղ ԽԱ):

Նույն ձեռագրում, թ. 185ա—բ. «Ողբ վասն հոգոյ և մարմնի:— Յառաջն որ յաշխարհս եկի...»: (Դիվան, տաղ ԽԶ):

№ 2939, թ. 440ա—բ. «Ողբ ի վերայ մարդկային ազգիս՝ քէ ի՛նչ այլ և այլ գալիք կայ բարի և չար:— Երբ խաչեցար վասն աշխարհի...»: Ընդօրինակել է Մարտիրոս Ղրիմեցին 1799 թվականին Նոր-Նախիջևանում: (Դիվան, տաղ Հավելվածի է):

Նույն ձեռագրում, թ. 94ա—95ա. «Նորատ ոգոյշան հաշատուր Կեշտեցոյ ասացեալ կամ Ֆրերիկ»: Ֆրիկի տաղն սկսում է «Կամիմ բան մի խօսել...»: (Դիվանի մեջ չի մտել):

№ 3050 (1135), թ. 269ա—բ. «Տաղ Ֆրկան է ասացեալ:— Է՛ր չես երթար...»: Ընդօրինակել է Ղուկաս սարկավարը 1592 թվականին Կարինում: (Դիվան, տաղ ԽԷ):

№ 3081 (281), թ. 137ր—139ա. «Ֆրկան ասացեալ գայս տաղ— Կուզե՛ս որ ազիդ կենաս...»: Ընդօրինակել է Զաքարիա արեղան 1617 թվականին Կաֆայում: (Դիվան, տաղ ԽԳ):

Նույն ձեռագրում, թ. 139ա—140ր. «Ֆրիկի ի նոյն բանն ասացեալ վասն ողորմութեան:— Յիշէ զբանն Աւետարանին...»: (Դիվան, տաղ ՄԱ):

* Ներկա բերիւղագրաֆիան վերցրել ենք Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի քննատիկ ցուցակից:

№ 3179 (96), թ. 65ա. «Նորին Ֆրկան ասացեալ է խորոց սրտից:— Աննեբելի հուր վառեցար...»: Ընդօրինակել է Հովհաննես արքայն 1449 թվականին: (Դիվան, տաղ Բ):

№ 3228 (603), թ. 14բ. «Այլ տաղ ի վերայ հոգոյ:— Յառաջն որ աշխարհս եկի...»: Վերջը պակաս: 19-րդ դարի ընդօրինակութուն է: (Դիվան, տաղ ԽԶ):

№ 3527 (704), թ. 133ա—134ա. «Տաղ Ֆրիկայ է ասացեալ վասն կենաց բախտի:— Մարդուն որ տալեխն ու պուրճն...»: 15-րդ դարի ընդօրինակութուն է: (Դիվան, տաղ ԻԲ):

№ 3595 (679), թ. 106ա—109ա. «Բարսղի սմեմն մարդոյ կոի եղեալ ընդ Աստուծոյ. կու մեղադրէ և յետոյ լիւ մեղայ Աստուծոյ:— Աստուած արդար և յիրաւի...»: (Վերնագիրը սկզբում գրված է եղել կարմրադեղով, հետագայում խոնացել է և մեկը սև մելանով վերականգնել է այն): Զեռագիրը 15-րդ դարի գրչութուն ունի: Գրիչն է Հովսեփը (թ. 109ա): (Դիվան, տաղ Հավելվածի ԻԶ):

№ 4296, թ. 76բ—77ա. անխորագիր: «Յառաջն որ յաշխարհս եկի...»: Ընդօրինակված է 1824—1833 թվականներին: (Դիվան, տաղ ԽԶ):

№ 4370, թ. 1բ. «Ի ծնունդ Սուրբ Կուսին» տաղի հատվածը, որ մնացել է կտրված կես թերթի վրա: 16-րդ դարի ընդօրինակութուն է: (Դիվան, տաղ է, տող 65-ից):

№ 5024 (297), թ. 133բ: Հատված «Ի վերայ չարխից»: Ընդօրինակել է Կարապետ Լրեցը 1633 թվականին: (Դիվան, տաղ ԻԷ):

№ 5623 (954), թ. 180ա—182ա. անխորագիր: «Յառաջն որ աշխարհս եկի...»: Ընդօրինակել է Հոհան գրիչը 1663 թվականին: (Դիվան, տաղ ԽԶ):

№ 5985 (1393), թ. 116բ. «Ֆրիկայ ասացեալ:— Պատգամն որ երեստ Աստուած...»: 17-րդ դարի ընդօրինակութուն է: (Դիվան, տաղ ԽԱ):

№ 6974 (1439), թ. 153բ—154ա. անխորագիր: «Յառաջն որ աշխարհս եկի...»: Ընդօրինակել է Գալուստ գրիչը 1553 թվականին: (Դիվան, տաղ ԽԶ):

№ 7508, թ. 403բ—404ա. «Այլ ողբ ննջեցելոց:— Յառաջն որ յաշխարհս եկի...»: Ընդօրինակել է Ավետիք դպիրը 1670 թվականին: (Դիվան, տաղ ԽԶ):

№ 7703 (408), թ. 76ա—81բ. «Բանք ի Ֆրիկ գրոցն:— Աստուած արդար և յիրա-

ւի...»: Ընդօրինակված է 1750 թվականին: (Դիվան, տաղ Հավելվածի Զ):

Նույն ձեռագրում, թ. 81բ—83ա. անխորագիր: «Մարդոյ որ տալեխն և պուրճն ի ֆալաքն չէ ըղորդած...»: (Դիվան, տաղ ԻԲ):

№ 7707 (383), թ. 231ա—232ա. անխորագիր: «Յառաջն որ աշխարհ եկի...»: Ընդօրինակել են Ամիթ և Զաքարիա գրիչները 1611 թվականին: (Դիվան, տաղ ԽԶ):

Նույն ձեռագրում, թ. 239ա—240ա. «Խրատ ոգէշան և պիտանի:— Իմ սիրտ, դու վատ մի՛ առնիր...»: (Դիվան, տաղ ԻԳ):

Նույն ձեռագրում, թ. 272ա—277ա. «Ֆիլիկ ճարտար աշխարհականէ:— Է՛ր անաւրէն և անբարիշտ...»: (Դիվան, տաղ Ժ):

№ 7714 (385), թ. 136բ—138ա. «Տաղ Ֆրիկ ասացեալ:— Է՛ր չես երթար ի միտտ ի վայր...»: Ընդօրինակված է 1714 թվականին: (Դիվան, տաղ ԽԶ):

№ 7732, թ. 453ա—բ. «Այլ ողբ ննջեցելոց:— Յառաջն որ աշխարհ եկի...»: Ընդօրինակել է Զաքարիա գրիչը Կաֆայում 1623 թվականին: (Դիվան, տաղ ԽԶ):

№ 8100 (1296), թ. 157բ—158ա. «Ողբ վասն անցատուր աշխարհիս վերայ և մարդու անգոն մեալուն:— Է՛ր չես երթար ի միտտ ի վայր...»: Ընդօրինակված է 1784 թվականին: (Դիվան, տաղ ԽԶ):

№ 8368 (599), թ. 85ա—86բ. «Ողբ վասն հոգոյ և մարմնոյ:— Յառաջն որ յաշխարհս եկի...»: Ընդօրինակված է 1556 թվականին Կոստանդնուպոլսում: (Դիվան, տաղ ԽԶ):

№ 8463 (850), թ. 143ա—բ. անխորագիր: «Յառաջն որ աշխարհս եկի...»: Ընդօրինակել է տիրացու Հակոբը 1707 թվականին: (Դիվան, տաղ ԽԶ):

№ 8605, թ. 119բ—120բ. «Տաղ վասն հոգոյ և մարմնոյ:— Յառաջն որ աշխարհս եկի...»: Ընդօրինակված է 1676 թվականին: (Դիվան, տաղ ԽԶ):

№ 8968 (599), թ. 78բ—79բ. «Տաղ գեղեցիկ:— Ի՛մ սիրտ, վատն մի՛ լսիր...»: Ընդօրինակված է Կոստանդնուպոլսում 1556 թվականին: (Դիվան, տաղ ԻԳ):

Նույն ձեռագրում, թ. 85ա—86բ. «Ողբ վասն հոգոյ և մարմնոյ:— Յառաջն որ յաշխարհս եկի...»: (Դիվան, տաղ ԽԶ):

Նույն ձեռագրում, թ. 256բ—257բ. «Տաղ Ֆրկան ասացեալ:— Է՛ր չես երթար ի միտտ ի վայր...»: (Դիվան, տաղ ԽԶ):

(ՖՐԻԿԻ «ԴԻՎԱՆ»Ի ՄԵՋ ՉՄՏԱՄ ՏԱՂԸ*)

- Կամիմ ընդ ձեզ բան մի խօսել անցաւորիս մեղաց վերայ,
 Ով որ լըսէ յօժար սըրտով, թող իմանայ՝ ո՞ւտի կու գայ,
 Ուղիղ սըրտով ականջ դնէ ու զիր հոգոյն դուռն բանայ,
 5 Փառաւորի ինքն իր մըտին՝ ականջվընուն անուշ կու գայ:
- Օրհնեալ անունը Ստեղծողին՝ որ հոգուն հանց շնորհք կու տայ,
 Որ կու կարենք հանց բան ասել, որ իմաստնոցըն դուր կու գայ,
 Փա՛ռք Աստուծոյ անմահ բանին, որ ըզմտացըն լոյս կու տայ,
 Որ մենք պատմենք բանն առակաց աստընութիւն թէ ոնց կու գայ:
- 10 Ծով մ'էր բըխել անցաւորէս, չորեքանկիւն բաժնել է նա,
 Չորսըն ի չորս տեղ զարդարել և չորս անուն առել է նա:
 Չորսէն ի չորս ուրիկ ելել, աստընութիւն բանին վըկայ,
 94բ Չորսըն չորս ցեղ է զարդարել, // ամէն ծաղկանց նըման է նա:
- Մէկն էր դեղին, մէկն էր կարմիր, հետ մէկ մէկի հասել է նա.
 15 Մէկն էր վապուտ, մէկն էր կանանչ, հանց որ իրեն նըման չըկայ:
 Չորեք դիհաց մէկտեղ եկել՝ աստընութիւն բանին վըկայ՝
 Բարձր, ահաւոր ծառ մ'է ելեր, ամէն բանիւ մեզ պիտենայ:
- Երկոտասան ճիւղք է ձըգեր՝ համբով տերեւ տըած նոցա,
 Ամէն ճըղին՝ եռսուն տերեւ, որ արարածք հանգչի ի նա:
 20 Երկու մըկունք առաջ ընկած հանց կու դատին ծառին վերայ,
 Մէկըն էր սև, մէկն ըսպիտակ, մեղրը բունին ճըղին վերայ:
- Վերեն զմեղրը կու բանին, տակըն կըռծեն, որ կտորի նա,
 Ըզբաղցրութիւն անկից ցըցնեն, որ կտորիլըն մարդ չիմանայ:
 Վիշապ մի մեծ և ահագին բուն էր զըրել ճըղին վերայ,
 25 Բերանն ի բաց ու վու հայէր, մարդ որ ընկնէր՝ կու տայր վնա:

* Բնագիրը սխալաշատ ընդօրինակութիւն է, ուտի և հարկ համարեցինք որոշ միջամտութիւններ անել՝ սխալները տեղափոխելով ներքեի ծանոթադրութիւնների մէջ:

2 ընդ ձեզ շի՛ք

3 Իմանայ թէ

4 դուն

6 հոգուն փոխ. հոգուն

8 մըտացն

9 ասղընորիս

10 Ծով

10 բխել

10 նայ

11 Չորսն

11 զարդարել փոխ. զարդարել

11 նայ

12 վասնորիս

12 վկայ

13 նայ

14 նայ

16 դիմաց փոխ. դիհաց

16 ասղընորիս

17 Տառերկու փոխ. Երկոտասան

18 ձըգեր

19 ճըղի

19 հանգչի

19 ի շի՛ք

19 նայ

21 մէկն

21 մէկըն

22 նայ

23 Զբաղցրութիւն

23 ցըցընեն

23 կտորիլն

24 դրել

25 զնայ

Մարդ մի տեսաւ զքաղցրը մեղրը, խինտ ցանկացաւ ուտել զնա,
Մըտիկ չարաւ զնա կըռծելոյն մկներն զճիւղքն՝ որ կոխել նա,
Յանկարծակի ճիւղըն հատաւ, մարդըն անկաւ բռնին վերայ,
Վիշապն վազեց ի դուրս բընէն, բերանն երաց, կուլ ետ զնա:

- 30 Արդ, Յըրիկ, ըղմիտքըդ բա՛ց ու իմացի՛ր զառակս որ կայ,
Տե՛ս ու քննէ՛՝ թէ զի՞նչ է ծովն ու զի՞նչ է շորս անկիւնն նըմա:
Կամ զի՞նչ է շորս ուտըն ելել աստընուորիս բանին վերայ,
Կամ զի՞նչ է ցեղ, որ զարդարել՝ ամէն ծաղկանց նըման է նա:

- Կամ զի՞նչ էր այն շորս ցեղ վըկայն՝ ի սուտ աստընուորիս վերայ,
35 Մէկտեղ եկել են վըկայեն՝ թէ աստընուորս հանց կու գընայ:
Կամ զի՞նչ է՝ բարձր, ահաւոր ծառ մի կայ՝ ճըղերն ի հետ նորա,
Կամ տերեւին, որ համարով երեսնական տըված նոցա:

- Կամ զի՞նչ էր այն երկու մըկունքն, որ հանց դատին ծառին վերայ,
Կամ զի՞նչ է այն քաղցրը մեղրը, կամ ի՞նչ՝ կըռծելն, որ կոտորի նա:
40 Կամ ի՞նչ այն մեծ շար վիշապըն, որ բուն էր դրել քօքին վերայ,
Կամ ի՞նչ հայիլ՝ որ կու մընայր՝ մարդըն ընկնիլն՝ կուլ տայր զնա:

- Է՛, Յըրիկ, բա՛ց ըզբերանըդ ու հասկըցուր զառակս որ կայ,
Զծովըդ ի վեր բե՛ր ու պատմէ՛, զբանքդ յայտնէ՛ ինչ ցեղ որ կայ:
Մովըն է՝ աստընուորըս ու զարարածըս որ լինենայ:
45 Չորս անկիւնն է՝ շորս քընճերն, որ անունով յիշուին նոքա:

- Մէկն արեւելք, մէկն արեւմուտք, մէկըն հարաւ, մէկըն հիւսիս,
95ա Չորսէն շորս ուտըն որ ելանեն՝ շորս տարերքըն են որ կայ:
//Մէկըն դեղին, մէկըն կարմիր՝ հուրըն, քամին, որ կու շնչայ,
Մէկն որ կապուտ, մէկըն՝ կանանչ ջուրն ու հողըն որ լինենայ:

27 զնա շիֆ
27 նայ
28 Անկարծակի
29 Վիշապըն
29 ի դուրս շիֆ
29 ի բաց փոխ. երաց
29 Երես փոխ. ետ
29 զնայ
30 զմիտքս
30 զառակըս
31 նմայ
32 բանին շիֆ
33 նայ
35 աստընուորըս
35 գընայն
36 մեր ճըղերն
36 նորայ
37 Բարձր ահաւոր կրկնված տողի սկզբում
37 երեսնական
38 հանց շիֆ
39 քաղցր ու

39 նայ
40 ինչ էր
40 զնայ բուն փոխ. բուն էր
41 մնայր
41 ընկնիլըն
41 զնայ
42 զբերանս
43 Զծովս
43 զբանտ այտնէ և պատմէ
44 Մովն է
44 զարարածս
45 նոքայ
45 յիշվին
46 արեւելք
46 յարեւմուտք
46 հարաջ
47 դուտն փոխ. ուտըն
47 ելանէ
47 են շիֆ

- 50 Չորեք դիհաց որ վրկայել, շորս եղանակս է որ կու գայ՝
Մէկըն աշուն, մէկըն գարուն, ձրմեռն, ամառն որ կու լինայ:
Բարձր, ահաւոր ծառն որ կանգնել՝ բոլոր տարին է մեր վերայ,
Երկոտասան ճիւղքն որ ձրգել՝ իւր ամիսքն է՝ ի հետ նորա:
- Համրով տերեւ տըված նոցա՝ համրով օրերս որ կու գրնայ,
55 Ամէն ճըղքի եռսուն տերեւ՝ ամսոց օրերքն՝ որ կու լինայ:
Մըկունքըն սև ու ըսպիտակ՝ տիւն ու գիշերն՝ որ կու գրնայ,
Մեղրը քաղցրով՝ է՝ սուտ կենցաղս, տակի կըռծելն՝ որ կոտորի նա:
- Վիշապըն մեծ և ահագին՝ մահու օրերս է, որ կու գայ,
Բունն որ դըրել վերայ տակին, գերեզմաններս, որ տի լինայ:
60 Մարդն որ տեսաւ ըզքաղցրովիւն, խիստ ցանկացաւ ուտել ըզնա.
Սուտ՝ կենցաղս է, որ կու խաբէ, չիմացնելըն՝ թէ մահ կու գայ:
- Հանկարծակի ճիւղքն հատաւ, մարդըն անկաւ բընին վերայ.
Այն խաբին է յաղամորդոյս, որ սատանի բաժին կ'ըլլայ:
Վիշապըն էր վազէր ի դուրս, բերանն երաց, կըլլաւ ըզնա,
65 Այն սատանայ է դժոխոց, որ անդադար ըզմեզ կ'որոսայ:
- Մըսկի'ն Յըրիկ ողորմելի, կանգնէ՝ ոտաց, աղօթք արա՛,
Երեսըդ դի'ր վերայ մոխրին ու անդադար ասա՛ մեղայ:
Սիրտըդ ամուր պահէ՛ մեղաց՝ աստընուորիս չի ցանկանայ,
Որ քեզ հասնի Տէրն ու օգնէ ու չի թողու ըզքեզ որսայ:
- 70 Փա՛ռը փառաց Թագաւորին, որ իմաստնոց դուռն բանայ.
Մեք գոհանամք ողորմածէն, թէ մեղաւորն ոնց կու գրնայ:
Որ զանարժանս արժանացոյց և զմեզ փրկել խիստ կու ջանայ.
Փա՛ռք իւր անհաս մարդեղութեանն, յաւիտենից, յայժմ, 'ւ յարակայ:

(Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № 2939)

51 լինի
52 կանքնել
53 ամիսն
53 ի շիք
53 նորայ
56 մըկունքն
57 նայ
60 զքաղձրովիւն
60 զնայ
61 չիկամեցելն
61 կու քայ
63 կըլլայ

64 Վիշապն
64 ի բաց փոխ. երաց
64 կըլլաւ
64 զնայ
66 կանքնէ
66 արա՛յ
67 երեստ
67 ասա՛յ
68 Սիրտըս
69 թողուր
72 զանարժանըս
73 յայժմ արակայ

